

Не трэба дзеткам ужо мама...
А заўтра сяду я з табою
З працягнутай рукою...

П. Місько.

- Ахарактарызуйце стыль тэксту. Выпішыце апорныя словы і словазлучэнні.
- Вызначце сказ, які выражае галоўны сэнс у тэксце.
- Вызначце тэму і асноўную думку верша.

92. Падрыхтуйцеся да паведамлення на маральна-этычную тэму, выкарыстоўваючы матэрыялы вучэбнага дапаможніка з практ. 11, 87, 91, 128, 201.

§ 12. Парадак слоў у сказе

93. Лінгвістычная задача.

У працах вучняў сустрэліся такія сказы:

Сонца заслانیла воблака. Лес асвятліў агенчык.

- Ці адразу вы зразумелі сэнс гэтых сказаў? У чым прычына часовага непаразумення?

Парадак слоў — гэта размяшчэнне членаў сказа ў моўным выказванні.

У беларускай мове кожны член сказа мае сваё пэўнае месца. Дзейнік звычайна ставіцца перад выказнікам, дапасаванае азначэнне — перад паяснёным словам, недапасаванае азначэнне — пасля паяснёнага слова, акалічнасць спосабу дзеяння — перад выказнікам, а іншыя акалічнасці і дапаўненне — пасля выказніка. Такі парадак слоў называецца **прамым**.

У маўленні прамы парадак слоў можа парушацца. Змяненне прамога парадку слоў называецца **адваротным парадкам** слоў, або **інверсіяй**.

Член сказа, які стаіць на нязвыклым месцы, атрымлівае дадатковую сэнсавую і выяўленчую нагрузку. Параўн.: *Дачка не магла так сказаць.* — *Не магла дачка так сказаць* (узмацняецца сэнсавая роля выказніка ў другім сказе).

94. Перабудуйце сказы так, каб сэнсавым цэнтрам былі розныя члены сказа. Ці мяняецца пры гэтым сэнс сказаў? Калі мяняецца, то як?

У з о р. Гэта правіла ведаюць нават першакласнікі.

Нават гэта правіла ведаюць першакласнікі.

1. Нават ён яшчэ не пачынаў сеяць. 2. Я прачытаў толькі гэты верш. 3. Гэта задача складаная нават для адзінаццацікласніка.

Прамы парадак слоў часцей уласцівы для навуковага і афіцыйнага стыляў, а адваротны парадак — для мастацкага стылю: *Прыляцела мушка дахаты, — аж у яе камарык насаты* (М. Багдановіч).

Інверсія дазваляе: 1) выдзеліць найбольш важныя па сэнсе члены сказа; 2) перадаць пытанне і ўзмацніць эмацыянальную афарбоўку маўлення. Так, у сказе *Плыве, гудзе шум гулкі, будаўнічы...* (Я. Купала) з дапамогай інверсіі ўзмацняецца сэнс галоўных членаў сказа і азначэння (параўн.: прамы парадак слоў: *Гулкі будаўнічы шум плыве, гудзе...*).

Асабліва часта інверсія сустракаецца ў паэтычным маўленні для стварэння меладычнасці, напеўнасці, рытмікі:

Нікла жыццё ў шумным лесе,
Агаляўся твар зямлі,
І ляцелі ў паднябесі
З звонкім крыкам жураўлі.

Я. Колас.

Ад парадку слоў можа залежаць сэнс выказвання (параўн.: *Лес акружае балота* і *Балота акружае лес*) і сінтаксічнае значэнне членаў сказа (параўн.: *Ціхі, ясны дзень* — сказ аднасастаўны (з галоўным членам сказа — дзейнікам), назыўны, развіты дапасаванымі азначэннямі. — *Дзень ціхі, ясны* — сказ двухсастаўны, неразвіты).

95. Прачытайце. Назавіце часткі складанага сказа з прамым парадкам слоў і часткі з адваротным парадкам.

Ішла над ціхім лесам поўня,
Расы чакалі верасы,

Пад вербамі ў нагрэтым чоўне
Дзяўчына мыла валасы.

Р. Барадулін.

96. Прачытайце. Прасачыце, як змяняецца сэнсавая і сінтаксічная роля слоў у залежнасці ад іх месца ў сказе? Спішыце. Падкрэсліце члены сказа.

1. «Ждановічы» — вялікі гандлёвы цэнтр. — Вялікі гандлёвы цэнтр «Ждановічы». 2. Вясло закрунула плячо. — Плячо закрунула вясло. 3. Аксамітны летні вечар. — Вечар летні, аксамітны. 4. Вёска знаходзілася за два кіламетры ад горада. — Вёска знаходзілася кіламетры за два ад горада. 5. Ранены баец вярнуўся. — Баец вярнуўся ранены.

97. Знайдзіце і выправіце памылкі, выкліканыя парушэннем парадку слоў у сказе.

1. У вялікім асартыменце на рынку ёсць біжутэрыя для жанчын замежнай вытворчасці. 2. Брат пасадзіў каліну разам з дзядулем. 3. Што гэтыя мастацкія прыёмы дапамагаюць перадаць аўтару? 4. У гэты перыяд у рэках і вадаёмах краіны лоўля рыбы забаронена ўсімі спосабамі. 5. Хлопчык азірнуўся назад і ўбачыў на галаву вышэйшага за яго крыўдзіцеля.

§ 13. Лагічны націск (азнаямленне)

98. Раскажыце, што вы ведаеце пра інтанацыю. Для ілюстрацыі прывядзіце прыклады простых апавядальных, пытальных і пабуджальных сказаў.

Лагічны націск — асобае ўзмацненне голасу на самым значным слове ці спалучэнні слоў у межах сказа (абазначым знакам **П**).

Напрыклад:

П

1) Дзядзька едзе ў Вільню.

П

2) Дзядзька едзе ў Вільню.

П

3) Дзядзька едзе ў Вільню.

У першым сказе паведамляецца, што едзе *дзядзька*, а не хто іншы; у другім — што дзядзька *едзе*, а не ідзе пехатой, у трэцім — што едзе *ў Вільню*, а не куды-небудзь у іншае месца.

Калі лагічны націск падае на слова, якое стаіць у пачатку або сярэдзіне сказа, то інтанацыя становіцца больш напружанай, а сам лагічны націск — больш моцным.

Уменне выдзяляць голасам найбольш значнае ў сказе — неабходная ўмова выразнага вуснага маўлення.

Сродкам вуснага маўлення, які служыць для перадачы сэнсу выказвання, а таксама пачуццяў і настрою моўцы, з'яўляецца **інтанацыя**.

Асноўнымі элементамі інтанацыі з'яўляюцца: п а ў з а, л а г і ч н ы н а ц і с к, м е л о д ы к а (павышэнне ↗ і паніжэнне голасу ↘): ↗ *Чалавек без дабрыні* // — ↘ *без вады калодзеж* (М. Пазнякоў).

Апавядальныя сказы характарызуюцца спакойнай апавядальнай інтанацыяй: састаў дзейніка вымаўляецца з павышэннем тону, паміж дзейнікам і выказнікам робіцца невялікая паўза, састаў выказніка вымаўляецца з паніжэннем голасу.

Напрыклад: ↗ *Лёгкі вецер* / нясе пах ↘ *спелай збжыны* (Я. Сіпакоў). ↗ *Жыццё* // — ↘ *гэта мудрасць* (Прыказка).

Пытальныя сказы характарызуюцца павышэннем тону на слове, у якім заключаецца пытанне: *Вы едзеце* ↗ *ў вёску?* *Вы* ↗ *едзеце ў вёску?* ↗ *Вы едзеце ў вёску?*

Пабуджальныя сказы, у якіх змяшчаецца загад, вымаўляюцца высокім тонам, з вялікім напружаннем: *Слухаць маю каманду! Без каманды не страляць!* (І. Шамякін). Сказы, у якіх змяшчаюцца парада, просьба або пажаданне, вымаўляюцца больш нізкім тонам, з меншым напружаннем: *Ну, а цяпер, дзеткі, ідзіце абедаль.* *Па абедзе збярыцеся і прынясіце свае кнігі* (Я. Колас).

99. Падрыхтуйцеся да чытання прыказкі ў адпаведнасці з паметамі, якія абазначаюць: а) паўзы; б) лагічны націск; в) інтанацыю.

П

П

П

Як ↗ «дай» // — то ↘ *недачувае*, // як ↗ «на» // — то абедзве

П

рукі / ↘ *працягвае* (Прыказка).

100. Па ўзоры папярэдняга практыкавання абазначце: а) паўзы; б) лагічны націск; в) інтанацыю. Прачытайце прыказкі ў адпаведнасці з паметамі.

1. Драбок^л золата можна знайсці, драбок страчанага часу — ніколі. 2. Чалавек без радзімы — што птушка без крылаў. 3. Бацькоў любі^е, старых паважай. 4. Кінь за сабою — знойдзеш^м перад сабою.

101. Вусна задайце пытанне так, каб сказ служыў адказам на яго. Словы, на якія падае лагічны націск, выдзелены.

...? Яна гэта практыкаванне выканала хутка.

...? Яна гэта практыкаванне выканала хутка.

...? Яна гэта **практыкаванне** выканала хутка.

...? Яна гэта практыкаванне **выканала** хутка.

...? Яна гэта практыкаванне выканала **хутка**.

102. Вусна апішыце сітуацыі, у якіх адзін і той жа сказ будзе вымаўляцца з розным лагічным націскам.

1. **Кацяня** прапала! 2. Кацяня **прапала**.

103. Дайце 7 варыянтаў адказу на пытанне *Мінулай восенню ваш клас праводзіў віктарыну «Люблю мой край»?*

Вымавіце іх з правільным лагічным націскам.

ПРАВЕРЦЕ СЯБЕ

1. Што называецца сказам?

2. Чым адрозніваецца сказ ад словазлучэння?

3. Якія тыпы сказаў па мэце выказвання вы ведаеце? Як яны афармляюцца на пісьме?

4. Якія тыпы сказаў бываюць па эмацыянальнай афарбоўцы? У чым іх адметнасць?

5. Чым характарызуецца лагічны націск?

6. Якую ролю ва ўзмацненні выразнасці маўлення можа мець прамы і адваротны парадак слоў?

104. Выканайце тэставыя заданні па тэме «Сказ. Просты сказ».